

Sámediggeráđi dásseárvopolitihkalaš čilgehus doaibmahehttehusa birra

SÁMEDIGGI SAMETINGET

Ávjovárgeaidnu 50
N-9730 Karasjok/Karášjohka

Telefon +47 78 47 40 00

Telefaks +47 78 47 40 90

samediggi@samediggi.no

www.samediggi.no

DUOGÁŠ.....	7
DOAHPAGAT.....	FEIL! BOKMERKE ER IKKE DEFINERT.
STÁHTUS.....	4
<u>HÁSTALUSAT BOAHTTEÁIGGIS</u>	4
<u>LOAHPAHEAPMI</u>	

Álggahus

Manjimuš jagiin lea Sámedikki dásseárvodoaimbaplána 2009-2013 leamaš vuodđun sámediggeráđi dásseárvobargui Sámedikkis. Dán doaimbaplána doaimmaáigodat lea nohkan ja dat čuovvuluvvui 2015:s sámediggeráđi dásseárvopolitihkalaš čilgehusain. Doaimbaplánas ja čilgehusas leat leamaš golbma áŋgiruššansuorggi: dásseárvu, seksuála sodju ja veahkaváldi lagaš oktavuodain. Doaimmahehttehus ii leat sierra giedahallojuvvon, muhto lea leamaš mielde dan bajimuš mihttomearis ovttáárvosaš sámi servodaga birra gos buohkain leat ovttalágan vuoigatvuodát ja vejolašvuodát.

Dásseárvu lea guovddázis Sámedikki doaimmas. Mii bargat dan ala ahte sámi servodagas buohkain livčče ovttalágan vuoigatvuodát ja vejolašvuodát. Vuolggasadji dán mihttomeari juksamii, lea ahte dásseárvu guoská buot servodatsurggiide ja galgá leat heivehuvvon oassi min barggus, beroškeahtta earret eará sohkahealis, doaimmanávccain, etnisitehtas ja seksuála sojus. Dásseárvu lea danne geahčanguovlu buot politihkkasurggiin Sámedikkis, ja danne galgá dásseárvu leat heivehuvvon oassi juohke fágasuorggis.

Sámediggeráđđi háliida bidjat erenoamážit fokusa sámiide geain lea doaimmahehttehus. Dát fágasuorgi lea leamaš unnán fokusis. Manjimuš áiggis lea dát dattetge bohtán beaiveortnegii raporttaid bokte daid sámiid dili birra geain lea doaimmahehttehus. Dát čilgehus lea oassi proseassas ođđa sámediggedieđáhusa ráhkadeames dásseárvvu birra.

Mihttomearri:

Váikkuhit dásseárvvu ja eastadit vealaheami.

Doahpagat

Doaimmahehttehus¹ mearkkaša dan ahte gorutlahtu váilu, lea váddu dahje gorutlahttu ii leat nu mo dábálaččat dahje leat váttut goruda psykologalaš, fysiologalaš dahje biologalaš doaimmain. Muhtumat leat riegádan doaimmahehttehusain, go fas earát sáhttet oažžut doaimmahehttehusa dávdda dahje váttu geažil maŋnelis eallimis.

Olbmuid geain lea doaimmahehttehus sáhtta juohkit čuovvovaš váldojoavkkuide:

- Olbmot geain lea oaidninváddu
- Olbmot geain lea doaimmavádjitvuotta
- Olbmot geat leat guluheamet
- Olbmot geain lea čálganvihki
- Olbmot geain lea psykososiála doaimmahehttehus

Čálganvihki² lea oktasaš doaba ollu sierralágan diagnosaide ja diliide mat čatnasit kognitiivvalaš, gielalaš ja sosiála váttisvuodaide. Čálganvihki gullá eanet bajimuš doahpagii, doaimmavádjitvuotta dahje doaimmahehttehusa siskkobeallai.

Máilmmi Dearvašvuodaorganisašuvdna meroštallama mielde lea čálganvihki:

Maŋnonan dahje váilevaš gálggaid ja funkcionáladási ahtanuššan, mii erenoamážit lea dovdomearkan gálggaid hehttehusas mat oidnogohtet čálganáigodagas, gálggat mat váikkuhit oppalaš jierbmedási, ovdamearkka dihtii kognitiivvalaš, gielalaš, motorihkalaš ja sosiála beliide. Čálganvihki sáhtta ilbmat eará psyhkalaš ja somáhtalaš gillámušaiquin ovttas dahje daid haga.

¹ https://www.bufdir.no/Nedsatt_funksjonsevne/Hva_er_nedsatt_funksjonsevne/Hva_er_nedsatt_funksjonsevne/

² https://www.bufdir.no/Nedsatt_funksjonsevne/Hva_er_nedsatt_funksjonsevne/Hva_er_utviklingshemming/

Sámegillii eai leat dán suorggis cieggan doahpagat. Danne sáhttet doahpagat geavahuvvot veaháš eahpedárkilit. Gávdnojit muhtun boares doahpagat. Dat sáhttet dattetge áddejuvvot unohassan.

Stáhtus

Ođđaset dutkama vuodul³ sáhtta čujuhit ahte muhtun sámiiin geain lea doaibmahehttehus dál eai beasa geavahit iežaset giela ja kultuvrra go čujuhuvvo ahte sis ii leat kapasitehta oahppat guokte giela, dárogiela ja sámegiela. Muhtumat eai oaččo vejolašvuođa válljet sámegiela vuosttaš giellan. Boađus muhtumiidda das go eai sáhte hállat dahje áddet sámegiela lea ahte sin oktavuoha iežaset sámii bearrašiin, fierpmádagain ja báikegottiin gáržu. Sis šaddá de gáržžes vejolašvuohta searvat sámii kultuvrii ja ovddidit sámii identitehta. Dasto vásihit muhtun sámii geain lea doaibmahehttehus ahte sii eai integrerejuvvot albma láchkai norgalaš majoritehtaservodagas. Dalle leage várra ahte buohkat eai dovdda gullelašvuođa sámii eaige norgalaš birrasiidda ja vásihit de ahte sis ii leat albma gullelašvuohta goappáge birrasii.

Muhtun sámii geain lea doaibmahehttehus vásihit ahte fertejit válljet dárbbášlaš dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusaid ja sámegiela ja sámii kultuvrra gaskka, ovdamearkka dihtii dalle go dárbbášit dárbbášlaš čálgobálvalusaid ja dan dihtii fertejit fárret guovlluide gos ássat unnán dahje eai oppage eará sámii, ja gos sámegiella ii leat skuvllas ja oktavuoha sámii birrasiin ja bearrašiin lea hui gárži.

Dasa lassii lea muhtun sámii geain lea doaibmahehttehus vejolašvuohta ieš beassat mearridit gos ja movt háliida ássat gárži. Sii sáhttet maiddáii bággehallat fárret eret sámii guovllus norgalaš birrasii. Dán geažil sáhttet dovdat ahte sis lea gáržžes vejolašvuohta doallat oktavuoha sin sámii bearrašiin, sámii birrasiidda ja aktivitehtaide. Dasa lassii váilu mis máhttu bargoeallima ja demokrátalaš searvama vejolašvuođain.

Sámii geain lea doaibmahehttehus givssiduvvojit maiddáii eanet, ožžot vaššicealkámušaid, gillájit veahkaválddi, vearredaguid, hástalusaid psyhkalaš dearvvašvuođain ja máhttu ja gelbolašvuohta movt eastadit, fuomášit ja čuovvulit dán lágan hástalusaid.

Organisašuvnnat

Sámii dásseárvoorganisašuvnnat ovddastit siviilla sámii dásseárvoservodaga. Olbmuid várás geain lea doaibmahehttehus eai gávdno dattetge sierra sámii organisašuvnnat mat ovddastivčče sin. Gávdnojit dušše norgalaš organisašuvnnat main sámii unnit dahje eanet leat mielde.

Hástalusat boahpteáiggis

Boahpteáiggi hástalusat čielggaduvvojit davviriikkalaš dutkanprošeavttas “Samer med funksjonsnedsettelse”³ (Sámii geain lea doaibmahehttehus). Mánáid-, nuoraid- ja bearašdirektoráhta (Bufdir) álggahii prošeavtta ja Nordens välfärdscenter (Davviriikkalaš čálgoguovddáš) lea oktiordnen dan. Loahpalaš mihttomearri prošeavttain lea ođđa dutkanvuodt máhttu sámiiid eallineavttuid birra geain lea doaibmahehttehus Norggas, Ruoŧas ja Suomas. Oktiibuot leat vihtta nátionála dutkanraportta almmuhuvvon, guokte Norggas, guokte Ruoŧas ja okta Suomas.

Čilgehusas lea oanehis čoahkkáigeassu raporttain ja prošeavtta loahpparaporttas lea rávvaggiin čoahkkáigeassu. Dát lea vuodđun politihka ovddideapmái viidáseappot.

1. «Situasjonen til samer med funksjonsnedsettelse 2016⁴» (Sámiiid dilli geain lea doaibmahehttehus)

Sámiiid dilli geain lea doaibmahehttehus molsašuddá sihke bajásšaddaneavttuid mielde, makkár oktavuoha sis lea iežas sámii duogážiin, sohkaheallái, man lágan doaibmahehttehus lea, ahki ja

³ <https://nordicwelfare.org/nb/projekt/samer-med-funksjonsnedsettelse/>

⁴ <https://nordicwelfare.org/wp-content/uploads/2017/10/NorskSamerapportLAYOUT160414.pdf>

ássanbáiki ja nu ain. Dasto dárbbáša norgalaš čálgoapparáhta hui ollu máhtu sámi kultuvrra, giela ja identitehta birra, ja stuorat dihtomielalašvuoda maid dat geavahusa mearkkaša.

Mihttomearrin ferte leat ahte profešunealla čálgobargit deaivvadit hástalusaiuin ja máhttet oaidnit dan mii lea erenoamáš sámi kultuvrras.

2. «Levnadsförhållanden bland samer med funktionsnedsättning i Sverige», 2016⁵ (Sámiid geain lea doaibmahehttehus eallindilli Ruotas)

Raportta ulbmilin lei buvttihit eanet máhtu eallineavttuid birra sámiid gaskkas geain lea doaibmahehttehus, Ruotas. Jearaheaddjit fokuserejedje válđoáššis gálggaid ja vugiid movt oažžut doaibmat árgabeaivvi dohkálaččat, ja eaige vuosttažettiin doaibmahehttehusaid dahje diagnosaid.

Dutkamuša konklusuvdnan leat ahte veahkkeapparáhta ii leat heivehan bálvalusaidis sámiide geain lea doaibmahehttehus, man geažil bálvalusaid oažžun sáhtta leat fuonit eaige bálvalusat leat dohkálaččat.

3. «Förutsättningar och villkor för samer med funktionsnedsättning i de samiska förvaltningskommunerna i Sverige», 2017⁶ (Sámiid eavttut, geain lea doaibmahehttehus sámi hálddašangiielddain Ruotas)

Dán dutkamuša bohtosat ja ovddeš statistihkka čájehit ahte gielddaid máhttu sámiid vuoigatvuodaid birra go lea álgoálmot lea váilevaš, ja dát bargu galgá nannejuvvot nu ahte gielddat galget sáhttit addit sámiide geain lea doaibmahehttehus dan doarjaga maid sáhtta vuordit ON olmmošvuoigatvuodaid konvenšuvnna mielde.

Ferte bargat maiddái oppalaš dásis, ja ovddidit njuolggadusaid ja strategiiid movt sámi gielddat galget sáhttit bargat sihkkarastin dihtii ahte hástalusat mat čatnasit sámiide geain lea doaibmahehttehus, leat integrerejuvvon buot surggiin ja buot dásiin gielddain.

4. «Kartlegging av levekårene til personer med utviklingshemming i samiske områder», 2017⁷ (Olbmuid geain lea doaibmahehttehus eallineavttuid kárten sámi guovlluin)

Dát iskkadeapmi čájeha ollu dan seamma maid ovddeš eallineaktodutkamušat leat čájehan: olbmuid geain lea čalغانvihki sámi guovlluin lea nugo olbmuid oppalaččat geain lea čalغانvihki, fuonit eallineavttut go álbmogis muđui surggiin nugo ássandilli, oahppu, bargu, dearvvašvuolta, sosiála fierpmádat, asttuáigi ja iešmearrideapmi. Dassi lassin givssiduvvojit sii eanet ja gillájit veahkaválddi eanet go earát.

Muhtun surggiin leat dasa lassin stuorra erohusat eallineavttuid gaska olbmuid geain lea čalغانvihki sámi duogáža ja ii sámi duogáža gaska, erenoamážit go guoská psyhkalaš dearvvašvuhtii ja givssideapmái. Gávdnojit maiddái erohusat sohkeliiid gaska go guoská givssideapmái, ja nisssonolbmot gillájit eanet go almmáiolbmot.

5. «Experiences of inclusion and welfare services among Finnish Sámi with disabilities», 2017⁸ (Vásihusat searvvahemiin ja čálgobálvalusain Suoma beale sámiid gaskkas geain lea doaibmahehttehus)

Suoma dutkamuša ulbmilin lei iskat man ollu sámit, geain lea doaibmahehttehus ieža leat vásihan

⁵ <https://nordicwelfare.org/wp-content/uploads/2017/10/Rapport20-20Samer20med20funktionsnedsc3a4ttning.pdf>

⁶ https://nordicwelfare.org/wp-content/uploads/2017/10/Fc3b6rutsc3a4ttningar20och20villkor20fc3b6r20samer20med20funktionsnedsc3a4ttning_webb.pdf

⁷ <https://nordicwelfare.org/wp-content/uploads/2017/11/Kartlegging-av-levkarene-til-personer-med-utviklingshemming-i-samiske-omrader.pdf>

⁸ <https://nordicwelfare.org/wp-content/uploads/2018/02/Experiences-of-inclusion-and-welfare-services-among-Finnish-Sami-with-disabilities.pdf>

givssideami ja makkár individuála birgenstrategiijat sis leat ja movt sii vásihit deaivvadeami veahkkeapparáhtain.

Dát dutkamuš čájeha ahte maiddái eará bealit go sámi duogáš ja doaibmahehttehus dagahit givssideami. Dattetge čájeha ahte olbmot geain lea sámi duogáš birgejit buorebut hástaleaddji eallindiliin.

Loahpparaportta rávvagat⁹

Vuodđorávvagat

1. Searvvahit sámi servodaga viidáseappot barggu buot beliin
2. Bidjat resurssaid ja doarjut fierpmádaga huksema sámiid várás geain lea doaibmahehttehus ja sin bearrašiid várás
3. Fuomášuhttit daid návccaid ja posiitiiva resurssaid mat sámiin geain lea doaibmahehttehus leat

Rávvagat kultuvrralaš gelbbolašvuoda ektui

4. Buoridit veahkkeapparáhta kultuvrralaš gelbbolašvuoda
5. Habiliteren ja veajuiduhttin dainna dáidduin ahte oaidnit olbmo kultuvrralaš oktavuodas

Rávvagat oahpu ja dutkama birra

6. Sihkkarastit ahte sámit geain leat doaibmahehttehusat servet dan dutkama ovddideapmái mii guoská sidjiide
7. Eanet ruhta dutkamii sámiid birra geain leat doaibmahehttehusat
8. Eanet studeanttat geain lea sámi duogáš ámmáhiin ja alit oahpus mii guoská doaibmahehttehusii

Rávvagat giela ja diehtjuohkima birra

9. Nannet fuomášumi ahte sámiin geain leat doaibmahehttehusat lea vuoigatvuohta sámegillii
10. Buorit ja álkidit olámuttus dieđut sámegielaide makkár vuoigatvuođat sámiin geain leat doaibmahehttehusat leat

Rávvagat barggu ain joatkimis sámi guovlluin

11. Buoridit máhtu ON olmmošvuoigatvuođa konvenšuvnna birra olbmuide geain lea doaibmahehttehus (CRPD) sámi guovlluin ja oažžut álgoálbmotperspektiivva sisa ja vai geavaheaddjit sáhttet váikkuhit bargui konvenšuvnnain
12. Vuosttildit ahte sámiit geain lea doaibmahehttehus vealahuvvojit ja givssiduvvojit

Rávvagat barggu birra nationála rájaid rastá

13. Ovttas bargat raporterema ektui ON:ii vuoigatvuođakonvenšuvnna birra olbmuide geain lea doaibmahehttehus (CRPD)
14. Sámedikkit berrejit leat mielde davviriikkalaš ovttasbarggus doaibmahehttehusa birra
15. Nannoseappo davviriikkalaš ovttasbargu nationála rájaid rastá

Loahpaheapmi

Sámediggerádis leat leamaš buorit vásihusat Sámedikki dásseárvodoaibmaplánain 2009-2013 ja sámediggeráđi dásseárvopolitihkalaš čilgehusain 2012.

Galgá ráhkaduvvot sámediggedieđáhus dásseárvvu birra dán válgaáigodagas. Mii háliidat maiddái joatkit dásseárvobargguin riikkaidgaskasaš arenas. Sámediggeráđi evttoha ahte čilgehus čuovvuluvvo sierra sámediggedieđáhusain dásseárvvu birra, mas doaibmahehttehus lea okta ángiruššansurggiin. Eará ángiruššansurggit leat sohkaaldásseárvu, seksuála sodju ja

⁹ https://nordicwelfare.org/wp-content/uploads/2018/02/policyrekommendationer_samer_med_funktionsnedsattning_webb.pdf

sohkabealidentitehta ja dasto veahkaváldi lagaš oktavuodain. Bargu álggahuvvo 2019:s.

Višuvdna:

Dásseárvosaš sámi servodat gos buohkain leat seammalágan vuoigatvuodát ja vejolašvuodát.

Mihttomearri:

Váikkuhit dásseárvvu ja eastadit vealaheami.

Strategiijat:

Váikkuhit miellaguottuid duddjojeaddji barggu bokte stuorát rabasvuoda ja dohkkeheami doaimahehttehusa ektui.

Bidjat erenoamáš fokusa doaimahehttehussii sámi oahppoplána ráhkadeami bokte.

Ovddidit ođđaáigásaš sámi terminologijja doaimahehttehusa birra.

Váikkuhit ahte olbmot geain lea doaimahehttehus eanet besset searvat demokrátalaččat Sámedikki válgaráhkaneaddji barggu bokte.